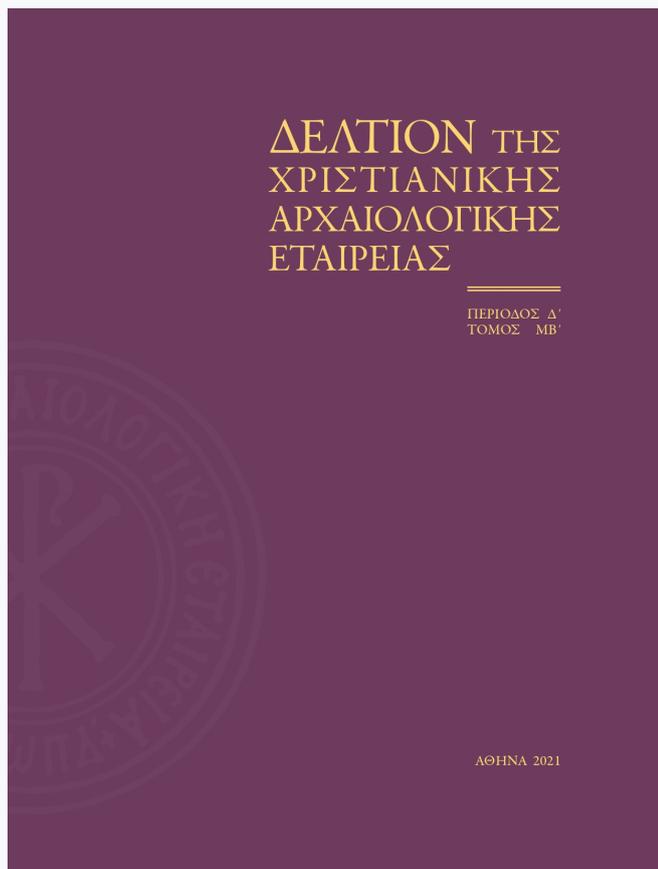

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 42 (2021)

Deltion ChAE 42 (2021), Series 4

Some observations and questions regarding early byzantine architecture in Thessaloniki: the octagon near the Golden Gate and the episcopal basilica

Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS)

doi: [10.12681/dchae.32347](https://doi.org/10.12681/dchae.32347)

To cite this article:

Θ. ΡΑΠΤΗΣ (Konstantinos T. RAPTIS) Κ. (2023). Some observations and questions regarding early byzantine architecture in Thessaloniki: the octagon near the Golden Gate and the episcopal basilica. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 42, 15–32. <https://doi.org/10.12681/dchae.32347>

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ
ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:
ΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟ ΠΑΡΑ ΤΗ ΧΡΥΣΗ ΠΥΛΗ ΚΑΙ Η ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Στη μνήμη του *Slobodan Ćurčić*

Στο παρόν άρθρο διατυπώνονται ορισμένες παρατηρήσεις και ερωτήματα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό δύο σημαντικών μνημείων πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στη Θεσσαλονίκη. Εξετάζονται επί μέρους ζητήματα που αφορούν (α) στο Οκτάγωνο που εντοπίστηκε στην περιοχή της Χρυσής Πύλης, που φαίνεται να αποτελεί *unicum* στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής αρχιτεκτονικής, και (β) στην πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της πόλης –κάτω από τον τρουλαίο ναό της Αγίας Σοφίας– η οποία, αποτελώντας τον μεγαλύτερο πρωτοβυζαντινό ναό της πόλης, άλλαξε πλήρως τη χριστιανική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης.

The paper presents some observations and questions about the architectural design of two important monuments of Early Byzantine ecclesiastical architecture in Thessaloniki: (a) the Octagon in the area of the Golden Gate, which seems to be an unicum in the framework of Early Byzantine architecture, and (b) the emblematic five-aisled Episcopal basilica of the city –underneath the cross-domed church of Hagia Sophia– which, being the largest Early Byzantine church of the city, radically changed the Christian topography of Thessaloniki.

Λέξεις κλειδιά

Πρωτοβυζαντινή περίοδος, βυζαντινή αρχιτεκτονική, Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη, πεντάκλιτη βασιλική, Θεσσαλονίκη.

Keywords

Early Byzantine period; Byzantine architecture; Octagon by the Golden Gate; five-aisled basilica; Thessaloniki.

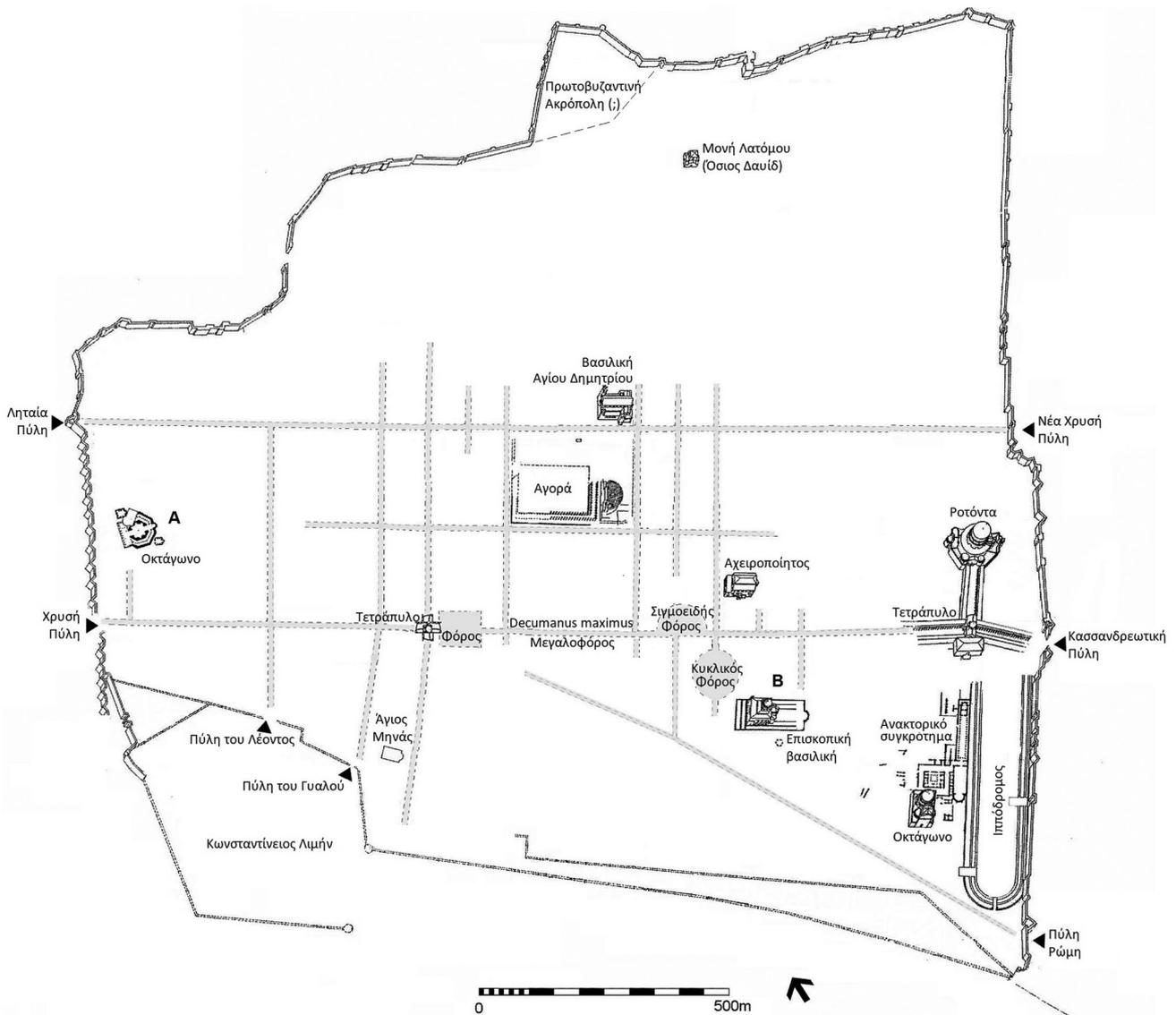
Στο παρόν άρθρο διατυπώνονται ορισμένες παρατηρήσεις, σκέψεις αλλά και ερωτήματα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, τις δομικές φάσεις και την ένταξη στον αστικό ιστό δύο –σημαντικών μιν, μη ιστάμενων και ως εκ τούτου αφανών δε–μνημείων της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης, τα οποία έχουν απασχολήσει τους μελετητές της μνημειακής τοπογραφίας της. Αμφότερα αποτέλεσαν προϊόν παλαιών ανασκαφικών ερευνών και σήμερα βρίσκονται εν μέρει καταχωμένα, εν μέρει διατηρημένα εν υπογείω σε κτήρια της περιόδου ανάπτυξης του σύγχρονου αστικού ιστού διά της αντιπαροχής, αλλά και εν μέρει ανεξερεύνητα, καθώς η τμηματική

ανασκαφή τους δεν εξάντλησε, έως σήμερα –και πιθανώς ουδέποτε θα εξαντλήσει, λόγω της θέσης τους στη σύγχρονη πόλη– την έκταση που αυτά αρχικώς καταλάμβαναν.

Πιο συγκεκριμένα, θα εξεταστούν επί μέρους ζητήματα που αφορούν (α) στο σύνθετο Οκτάγωνο που εντοπίστηκε ανασκαφικά βορείως της δυτικής απόληξης του *decumanus maximus* στην περιοχή της Χρυσής Πύλης¹,

* Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος PhD, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr

¹ Για το Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη, βλ. Ε. Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 23 (1983), 117-133, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Η. Torp, «Thessalonique paléochrétienne. Une esquisse», *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium* [Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 4], επιμ. L. Rydén – J. O. Rosenqvist, Στοχόλημη 1993, 127. K. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture between the Fourth and the Early Eleventh Centuries AD with Special*

Εικ. 1. Χάρτης της πρωτοβυζαντινής Θεσσαλονίκης: (Α) το Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη, (Β) η πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική.

σε θέση που βρίσκεται σε απόλυτη αντιστοιχία με αυτήν της Ροτόντας στο ανατολικό τμήμα της πόλης (Εικ. 1, Α), η κάτοψη του οποίου, αν και φαίνεται να έχει επηρεαστεί τόσο από το απλό Οκτάγωνο του ανακτορικού

συγκροτήματος όσο και από τη χριστιανική –σύνθετη ως προς την κάτοψη– φάση της Ροτόντας, φαίνεται να αποτελεί unicum στο πλαίσιο της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής, και (β) στην εμβληματική πεντάκλιτη

Reference to the Towns of Byzantine Macedonia [Μακεδονική Βιβλιοθήκη 83], Θεσσαλονίκη 1996, 163-164. Σ. Cυρζίδ, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο 2010, 104-105. Ο ίδιος, «Christianization of Thessalonikē: The Making of Christian “Urban Iconography”», *From Roman to Early Christian Thessalonikē* [Harvard Theological

Studies 64], επιμ. L. Nasrallah – Ch. Bakirtzis – St. J. Friesen, Καίμπριτζ Μασσ. 2010, 224-225. Κ. Θ. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα του Αναστασίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη», *Διεθνές Συμπόσιο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Γεώργιου Βελένη (Θεσσαλονίκη, 4-8.10.2017)*, Πρακτικά, Αθήνα 2021, 579. Γ. Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Η πόλη και τα μνημεία της», *Τὸ ἡμέτερον*

επισκοπική βασιλική της πόλης² (Εικ. 1, Β) –μήματα της εντοπίστηκαν κάτω από τον βυζαντινό τρουλαϊκό ναό της Αγίας Σοφίας αλλά και σε οικόπεδα γειτονικών πολυκατοικιών–, η οποία, αποτελώντας τον μεγαλύτερο παλαιοχριστιανικό ναό της Θεσσαλονίκης με διαστάσεις υπερδιπλάσιες της Αχειροποιήτου και της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, και με αρχιτεκτονικό πρότυπο που έχει πιθανώς τις ρίζες του στις πεντάκλιτες βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος της Ρώμης, άλλαξε ριζικά τη χριστιανική τοπογραφία της Θεσσαλονίκης.

Το Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη

Το κτηριακό συγκρότημα ενός σύνθετου στην κάτοψη Οκταγώνου ανασκάφηκε τμηματικά στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν τη δεκαετία του 1970 σε πολυάριθμα ιδιωτικά οικόπεδα μικρής έκτασης, στον δυτικό τομέα της εντός των τειχών Θεσσαλονίκης, στην περιοχή της Χρυσής Πύλης. Τη σημασία του κτηρίου για τη μνημειακή τοπογραφία της Θεσσαλονίκης

κάλλος, επιμ. Φλ. Καραγιάννη, Θεσσαλονίκη 2018, 60. Κ. Θ. Ράπτης, «Περίκεντρα κτήρια της Ύστερης Αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη: παρατηρήσεις, σκέψεις και ερωτήματα σχετικά με την αρχιτεκτονική και την ένταξή τους στον αστικό ιστό», *AEMΘ* 28 (2019) (υπό έκδοση). Κ. Τ. Raptis, «Late Antique Thessalonike: The Urban Transformation of a Tetrarchic Provincial Capital into a Christian Metropolis», *Imperial Archaeologies of Late Antiquity* 14, επιμ. L. Lavan, Λέιντεν – Νέα Υόρκη (υπό έκδοση).

² Για την πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική της Θεσσαλονίκης, βλ. D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens en Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1977, 63-65. Α. Μέντζος, «Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 21 (1981), 201-221, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 52], Αθήνα 1994, 34-39. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 141-144. Α. Μέντζος, «Αγία Σοφία ή Άγιος Μάρκος», *Βυζαντινά* 21 (2000), 583-587. Μ. Ι. Καζαμία-Τσέφνου, *Μνημειακή τοπογραφία της χριστιανικής Θεσσαλονίκης. Οι ναοί 4ος-8ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 2009, 344-353. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105-106. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 226. Α. Tourta, «Thessalonike», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, επιμ. J. Albani – E. Chalkia, Αθήνα 2013, 81. Βελήνης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 1), 61. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 575-576. Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

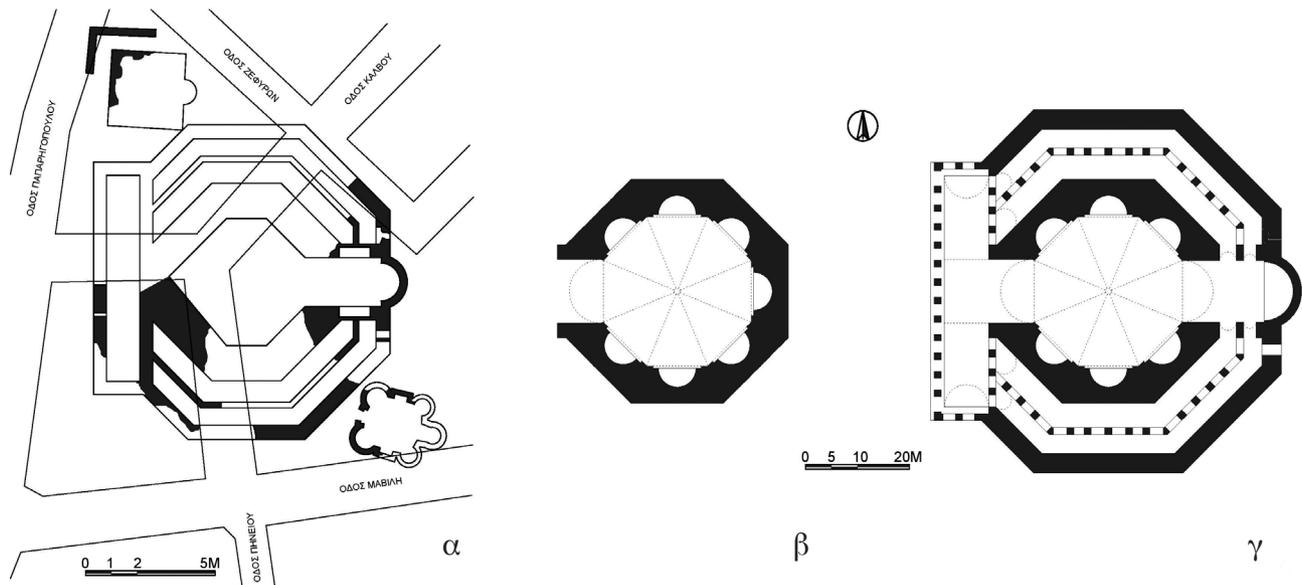
αντιλήφθηκε η Ε. Μαρκή, η οποία δημοσίευσε τα ευρήματα των ως άνω οικοπέδων επιχειρώντας την αποκατάσταση της κάτοψης και τη χρονολόγηση του Οκταγώνου και των επίσης περίκεντρων προσκτισμάτων του, προχωρώντας, παράλληλα, στην ταύτιση του κτηρίου με μαρτύριο αφιερωμένο στον άγιο Νέστωρα³, ο οποίος, σύμφωνα με το δεύτερο κείμενο του Μαρτυρίου –*Passio Altera*– του αγίου Δημητρίου, μαρτύρησε *ἐν τοῖς δυτικοῖς τῆς πόλεως μέρεσιν, ἐν τῇ ἐπονομαζομένη Χρυσῆ Πύλῃ*⁴.

Βάσει της κάτοψης που προέκυψε από τη συνένωση των σχεδίων διαφορετικών ανασκαφών (Εικ. 2α), φαίνεται ότι πρόκειται για ένα θολωτό Οκτάγωνο σύνθετης κάτοψης (Εικ. 2γ), με διπλή, επίσης οκτάγωνη, περιμετρική στοά. Δεδομένου ότι τα αποσπασματικά τεκμηριωμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτηρίου δεν έχουν εντοπιστεί σε μεγάλο ύψος (Εικ. 3, 4), τα όποια συμπεράσματα σχετικά με την ανωδομή του μπορούν να συναχθούν βάσει του πάχους των τοίχων και των θεμελίων τους. Η κεντρική αίθουσα του Οκταγώνου, με πλευρές μήκους 7 μ. και εσωτερική διάμετρο 22 μ., διέθετε ευρέα ανοίγματα μόνο στη δυτική και την ανατολική πλευρά, τα οποία οδηγούσαν αντίστοιχα σε έναν ιδιαίτερα επιμήκη νάρθηκα, μήκους 40 μ. και πλάτους 7 μ., και σε ένα ευρύ, επίμηκες ιερό βήμα με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά⁵ (Εικ. 4), το οποίο ως προς την κάτοψη (Εικ. 2α και 2γ) παρουσιάζει αναλογίες με το ιερό βήμα της χριστιανικής φάσης της Ροτόντας.

³ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 117-133, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴ *Passio Altera*, ια', *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου & Ανωθύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Θεσσαλονίκη 1997, 42-43, βλ. ακόμη 354, σχόλιο 20. Για το Δεύτερο Μαρτυρολόγιο του αγίου Δημητρίου, βλ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, II. *Commentaire*, Παρίσι 1981, 199-202. Σχετικά με τη χρονολόγηση της γραπτής πηγής και την τελευταία του μεταγραφή, βλ. ακόμη Α. Μέντζος, *Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 85.

⁵ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 123-124. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 164. Čurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 224-225.

Εικ. 2. Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη. Κάτοψη: (α) τοπογραφικό διάγραμμα με τα ανεσκαμμένα τμήματα του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος, (β) πρόταση υποθετικής αποκατάστασης του κτηρίου ως απλού Οκταγώνου (α' φάση – περ. 400), (γ) πρόταση υποθετικής αποκατάστασης του κτηρίου ως σύνθετου Οκταγώνου (β' φάση – περ. 500).

Στο πάχος της τοιχοποιίας των έξι πλευρικών εδρών του Οκταγώνου θα διαμορφώνονταν ισάριθμες ημικυκλικές αφίδες –ίχνη των οποίων δεν εντοπίστηκαν λόγω της διατήρησης των τοιχοποιιών σε επίπεδο θεμελίωσης–, επαναλαμβάνοντας πιθανώς την εσωτερική διάρθρωση του Οκταγώνου του ανακτορικού συγκροτήματος⁶. Η κάλυψη του οκτάγωνου πυρήνα εικάζεται ότι θα είχε, όπως και στην περίπτωση του Οκταγώνου

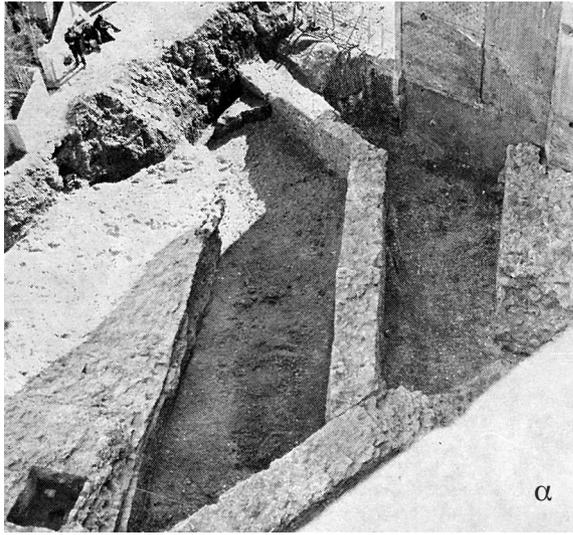
του ανακτορικού συγκροτήματος, τη μορφή πτυχωτού θόλου με νευρώσεις⁷.

Ο οκτάγωνος πυρήνας περιβάλλεται από δύο ομόκεντρες τοιχοποιίες οκτάγωνης κάτοψης, η εξώτερη των οποίων, πάχους 3,20 μ., ορίζει έναν πιθανότατα θολωτό περιδρόμο, ενώ η εσωτερική, μικρότερου πάχους, 1,20 μ., αποτελεί τον στυλοβάτη ή τη θεμελίωση του στυλοβάτη (Εικ. 3) μιας τοξωτής κιονοστοιχίας⁸.

Η βάση αττικού-ιωνικού τύπου με οκτάπλευρη πλίνθο, που εντοπίστηκε *in situ* στη βορειοανατολική γωνία του στυλοβάτη⁹, σε συνδυασμό με τα πέντε κορινθιακά κιονόκρανα γυμνού πυρήνα, που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου, καθιστούν σαφή

⁶ Για το Οκτάγωνο του ανακτορικού συγκροτήματος, βλ. Χ. Μακαρόνας, «Τὸ Ὁκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης», ΠΑΕ 105 (1950), 303-321. Γ. Κνιθάκης, «Τὸ Ὁκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης», ΑΔ 30 (1975), Α' Μελέτες, 90-120. Χ. Μπούρας, «Νέες παρατηρήσεις πάνω στο Οκτάγωνο τῆς Θεσσαλονίκης», Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας, Β', Θεσσαλονίκη 1984, 33-42. Μ. Καραμπέρι, «Το Γαλεριανό Οκτάγωνο και η ανθρώπινη ματαιοδοξία», ΑΕΜΘ 15 (2001), 205-213. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, «Οι οικοδομικές φάσεις του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη», ΑΕΜΘ 18 (2004), 239-255. Α. Μέντζος, «Reflections on the Architectural History of the Tetrarchic Palace Complex at Thessalonikē», *From Roman to Early Christian Thessalonikē*, ό.π., (υποσημ. 1), 336-352. Φ. Αθανασίου – Β. Μάλαμα – Μ. Μίτζα – Μ. Σαραντίδου, *Η αποκατάσταση των ερειπίων του Γαλεριανού Συγκροτήματος στη Θεσσαλονίκη (1994-2014)*, Θεσσαλονίκη 2015, 227-331. Βελήνης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη»,

ό.π. (υποσημ. 1), 54. Ράπτης, «Περίκεντρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).
⁷ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 126. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 164. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 224-225.
⁸ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 123-124. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 164. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 224-225.
⁹ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 117, 125-126.

Εικ. 3. Τμήμα της τοιχοποιίας του κεντρικού πυρήνα (α) και του στυλοβάτη της κιονοστοιχίας του δίγλιτου περιστώου του Οκταγώνου (β).

την ανάπτυξη κιονοστοιχίας μεταξύ των δίδυμων στοών του περιστώου. Ωστόσο, λόγω της αποσπασματικότητας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και του μικρού σωζόμενου ύψους τους, δεν καθίσταται σαφές αν η κιονοστοιχία αναπτυσσόταν συνεχής ή με την παρεμβολή κτιστών πεσσών¹⁰, η ανάπτυξη των οποίων θα άφηνε πιθανώς ίχνη τοιχοποιίας στο επίπεδο γένεσής τους.

Σε κάθε περίπτωση, η κιονοστοιχία διαμόρφωνε δίγλιτο περίστωο, το οποίο επικοινωνούσε, παραδόξως, μόνο με το πρεσβυτέριο και τον νάρθηκα (Εικ. 2γ) –στοιχείο που καθιστά τη λειτουργία του μνημειακού περιστώου δευτερεύουσα, καθώς αφενός δεν είχε απρόσκοπτη οπτική επαφή με τον οκτάγωνο πυρήνα τού κυρίως ναού, ώστε να δύναται να εξυπηρετεί την παραμονή των λαϊκών κατά τη διάρκεια της λειτουργίας, ενώ αφετέρου η ακουστική σύνδεσή του με τον κυρίως ναό ήταν από περιορισμένη έως ανύπαρκτη, λόγω των μεγάλου πάχους και χωρίς μεγάλα ανοίγματα τοιχοποιιών του οκτάγωνου πυρήνα. Βάσει της μικρής έκτασης και του ελάχιστου διατηρούμενου ύψους

Εικ. 4α και β. Τμήμα της τοιχοποιίας της αψίδας του Οκταγώνου.

¹⁰ Σημειώνεται ότι το τμήμα ενός οκταγωνικού κίονα που εντοπίστηκε στις επιχώσεις ενός εκ των οικοπέδων, έχει παλαιότερα αποδοθεί υποθετικά στις γωνίες της κιονοστοιχίας ενός υπερώου [Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 126], η ύπαρξη του οποίου δεν δύναται, ωστόσο, να τεκμηριωθεί με ασφάλεια.

των καταλοίπων του μνημείου¹¹ δεν δύναται να αποκλειστεί η πιθανότητα να είχαν διανοιγεί παράθυρα ψηλά στα απολεσθέντα σήμερα τμήματα της ανωδομής, τα οποία θα επέτρεπαν μια περιορισμένη οπτική ή, έστω, ακουστική επικοινωνία του περιμετρικού διαδρόμου με τον κεντρικό χώρο. Η ύπαρξη της ευρύχωρης, ανεξάρτητης με τον κεντρικό πυρήνα, δίδυμης στοάς θα μπορούσε να οφείλεται σε λειτουργικούς λόγους, για την απόσυρση εκεί των κατηχουμένων πριν αρχίσει το μυστηριακό τμήμα της θείας Λειτουργίας, χαρακτηριστικό που –παρά τη μεγάλη έκταση του περιστώου– δεν δύναται να αποκλειστεί σε ένα μνημείο του 5ου ή του πρώιμου 6ου αιώνα, πριν τη θέσπιση του νηπιοβαπτισμού από τον Ιουστινιανό Α¹². Σύμφωνα, ωστόσο, με την Ε. Μαρκή, διά των δίδυμων στοών του περιστώου –που φαινομενικά δεν επικοινωνούσαν άμεσα με τον κεντρικό χώρο– γινόταν η κυκλοφορία προς το μαρτύριο¹³. Βάσει του μεγάλου πάχους της εξωτερικής τοιχοποιίας του περιστώου, η κάλυψή του θα ήταν επίσης θολωτή.

Ο αναλογίες του Οκταγώνου έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς οι διαστάσεις αλλά και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της κεντρικής αίθουσας παρουσιάζουν σαφείς ομοιότητες με το Οκτάγωνο του ανακτόρου¹⁴, το οποίο κατά τον αρχικό, συμμετρικό σχεδιασμό του –πριν τη διεύρυνση της βόρειας αψίδας του– ήταν μόλις κατά 1 μ. ευρύτερο, με εσωτερική διάμετρο 23 μ. Παράλληλα, οι συνολικές διαστάσεις του σύνθετου Οκταγώνου, συμπεριλαμβανομένου του δίγκλιτου περιστώου, που φτάνουν τα 54×59 μ., είναι ανάλογες της χριστιανικής φάσης της Ροτόντας, η

διάμετρος της οποίας, συμπεριλαμβανομένου του περιδρόμου της, αγγίζει τα 57 μ.¹⁵

Στο κτηριακό συγκρότημα του Οκταγώνου εντάσσονται και δύο περιέκντρα επίσης κτήρια, μικρότερων διαστάσεων (Εικ. 2α). Το πρώτο, στα βορειοδυτικά του Οκταγώνου, αποτελεί ένα εγγεγραμμένο Οκτάγωνο, υπολογιζόμενων διαστάσεων 15×15 μ., οι εσωτερικές πλευρές του οποίου διαρθρώνονταν με εναλλαγή

¹⁵ Για την αρχιτεκτονική της Ροτόντας και τη μετατροπή της σε χριστιανικό ναό, βλ. G. Velenis, «Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki», *Balkan Studies* 15 (1974), 298-307. Ν. Μουτσόπουλος, «Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγίου Γεωργίου της Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου*, ό.π. (υποσημ. 6), 355-376. J.-M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Παρίσι 1984, 113-164. H. Torp, «The Date of the conversion of the rotunda at Thessaloniki, into a Church», *The Norwegian Institute at Athens: The First Five Lectures*, Αθήνα 1991, 13-28. Κ. Θεοχαρίδου, «Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες», *ΔΧΑΕΙΣΤ'* (1992), 57-76. Α. Μέντζος, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), 339-364. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 149-152. S. Čurčić, *Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 2000, 15-19. Ο ίδιος, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 53-54, 71, 202-204. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 216-222. Ε. Χρυσάφη, «Ροτόντα (Άγιος Γεώργιος)», *Αποτυπώματα. Η Βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών (1988-1910)*, επιμ. Α. Μέντζος, Θεσσαλονίκη 2012, 47-63. Tourta, «Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 2), 79. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Η Ροτόντα του Αγίου Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογική έρευνα και αναστήλωση του μνημείου*, επιμ. Β. Κατσαρός, Θεσσαλονίκη 2013. Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 1), 53. H. Torp, *La Rotonde à Thessalonique. Architecture et Mosaïques*, Αθήνα 2018, 13-51. Χ. Μπακιρτζής – Π. Μάστορα, *Πού γίνεται το λάθος στη Ροτόντα;*, Αθήνα 2019. S. Akrivopoulou, «The Christian phase of the Rotunda in Thessaloniki», *Archaeology of a World of Changes. Selected Papers on Late Roman and Early Byzantine Archaeology from the 23rd International Congress of Byzantine Studies* [British Archaeological Reports, International Series 2973], επιμ. D. Moreau – C. S. Snively – A. Guiglia – I. Baldini – L. Milanović – I. Popović – N. Beaudry – O. Heinrich-Tamaska, Οξφόρδη 2020, 23-31. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 577-578. Ο ίδιος, «Περίκντρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

¹¹ Τμήματα του μνημείου διατηρήθηκαν εν υπογείω στις σύγχρονες οικοδομές επί της οδού Ζεφύρων 9 και στη συμβολή των οδών Πηνειού και Μαβίλη [Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 118-119], ενώ το μοναδικό τμήμα του μνημείου που παραμένει ορατό και επισκέψιμο, είναι ένα μικρό τμήμα της τοιχοποιίας του εσωτερικού πυρήνα, μήκους 2 μ. και ύψους 1 μ., που διατηρείται δίπλα στην είσοδο του οθωμανικού Πασά Χαμάμ (Λουτρά Φοίνιξ) [Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 122].

¹² I. H. Βολανάκης, *Τὰ παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος* [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀριθ. 84], Αθήνα 1976, 4.

¹³ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 124.

¹⁴ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 6.

ημικυκλικών και τετράπλευρων αψίδων¹⁶ –διάταξη που στην ίδια πόλη θυμίζει την εσωτερική διαμόρφωση του επίσης οκτάγωνου, πλήν όμως ελεύθερου, προσκτίσματος της χριστιανικής Ροτόντας–, το οποίο λόγω του τύπου της κάτοψής του έχει ταυτιστεί παλιότερα με βαπτιστήριο¹⁷. Το δεύτερο, ανάλογων διαστάσεων, στα νοτιανατολικά του Οκταγώνου, έχει αποκατασταθεί υποθετικά, βάσει των λιγοστών αρχιτεκτονικών καταλοίπων του, ως πολύλοβο οκτάγωνο με εναλλαγή ελεύθερων ημικυκλικών και τετράπλευρων εξεδρών, και έχει ταυτιστεί με μαρτύριο¹⁸.

Το υπό εξέταση σύνθετο Οκτάγωνο (Εικ. 2γ) δεν φαίνεται να έχει παράλληλα στην πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική. Μπορεί όμως σε επίπεδο σχεδιασμού να θεωρηθεί μια παράδοξη εφαρμογή σε οκτάγωνο της χριστιανικής –δικελυφωτής– φάσης της Ροτόντας, με το υπό εξέταση Οκτάγωνο να είναι σαφώς επηρεασμένο ως προς τον αρχιτεκτονικό του σχεδιασμό από τη Ροτόντα, μετά την προσθήκη του ιερού βήματος και του περιστώου στο κυκλικό κτήριο του πρώιμου 4ου αιώνα¹⁹, το οποίο εν τέλει αντιγράφει σε οκτάγωνο.

Ωστόσο, η σχέση των δύο αυτών μνημείων είναι στενή και ως προς την επιλογή της θέσης τους στον αστικό ιστό, καθώς το υπό εξέταση Οκτάγωνο χωροθετείται βορείως της δυτικής απόληξης του *decumanus maximus* στην περιοχή της Χρυσής Πύλης, σε αντιστοιχία με τη θέση της Ροτόντας στο ανατολικό τμήμα της πόλης, εντός της Κασσανδρεωτικής Πύλης (Εικ. 1)²⁰.

Στον αντίποδα των παραπάνω, ο Γ. Βελένης, σχολιάζοντας προσφάτως το Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή Πύλη, συσχέτισε το *μεγαλεπήβολο αυτό θολωτό κτήριο* με την αρχιτεκτονική της ιουστινιάνειας περιόδου²¹.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι, αν και η ιουστινιάνεια αρχιτεκτονική είναι γνωστή για πειραματισμούς στον σχεδιασμό και την ανέγερση σύνθετων δικελυφωτών οκταγώνων, αυτά χαρακτηρίζονται κατά κανόνα από την οπτική διεύρυνση του εσωτερικού χώρου, μέσω της ανάπτυξης εσωτερικών κιονοστοιχιών για τη στήριξη του κεντρικού τρούλου²². Αρχές που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του υπό εξέταση μνημείου, οι συμπαγείς τοιχοποιίες του κεντρικού πυρήνα του οποίου βρίσκουν παράλληλα σε ελεύθερα Οκτάγωνα του όψιμου 4ου ή του πρώιμου 5ου αιώνα, όπως το Οκτάγωνο του ανακτορικού συγκροτήματος²³, το οποίο φαίνεται να μην εντάσσεται ως κτήριο στον αρχικό τετραρχικό σχεδιασμό του ανακτορικού, αλλά να αποτελεί μεταγενέστερο οικοδόμημα του Θεοδοσίου Α΄ (379-395)²⁴.

Ως προς τη χρονολόγηση του σύνθετου Οκταγώνου παρά τη Χρυσή Πύλη, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του²⁵ μαρτυρούν, αν όχι την εξ αρχής ίδρυσή του, τουλάχιστον την επισκευή ή αποκατάστασή του στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα, καθώς σε αυτά συμπεριλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, παραλλαγές αττικών-ιωνικών βάσεων με σχηματοποιημένη διαμόρφωση των κυματίων του τύπου και ιδιαίτερα της άνω σπείρας, που βρίσκουν παράλληλα στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου ή τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα²⁶, ένα

¹⁶ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 126-127. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 164.

¹⁷ Torp, «The Date of the Conversion», ό.π. (υποσημ. 11), 17. Ćurčić, *Some Observations*, ό.π. (υποσημ. 11), 18.

¹⁸ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 127-128. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 164.

¹⁹ Μαρκή, ό.π., 130. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 224-225.

²⁰ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 126-127. Κ. Θ. Ράπτης, «Περίκεντρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

²¹ Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 1), 60.

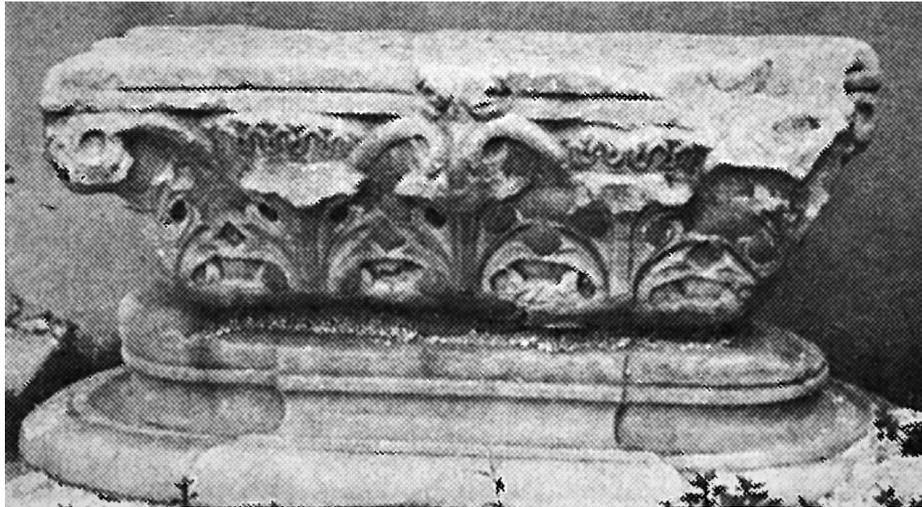
²² Αναφέρονται ενδεικτικά οι ιουστινιάνειοι ναοί των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη και του Αγίου Βιταλίου στη Ραβέννα. Βλ. σχετικά R. Krauthemer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, μτφρ. Φ. Μαλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 1991, 275-279, 289-293. Χ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, II, Αθήνα 1994, 132, 136-137. Βλ. ακόμη Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 199, για σύνθετα-δικελυφωτά κτήρια της εξεταζόμενης περιόδου βλ. 243-247 και D. Mauskopf-Deliyanis, *Ravenna in Late Antiquity*, ΗΠΑ 2010, 223-231.

²³ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 6.

²⁴ Μπούρας, «Νέες παρατηρήσεις», ό.π. (υποσημ. 6), 33-42. Μέντζος, «Reflections», ό.π. (υποσημ. 6), 336-352. Ράπτης, «Περίκεντρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1). Σημειώνεται ότι ο Γ. Βελένης σε πρόσφατο άρθρο του αποδέχεται τη μεταγενέστερη ένταξη του Οκταγώνου στον σχεδιασμό του ανακτορικού συγκροτήματος, αποδίδοντας, ωστόσο, την ανέγερσή του στον Ιουλιανό [Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 1), 54].

²⁵ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 124-125, πίν. 8.

²⁶ Για τις παραλλαγές της αττικής-ιωνικής βάσης κατά την

Εικ. 5. Επίκρανο παραστάδας με διάκοσμο φύλλων άκανθας από το Οκτάγωνο.

επίκρανο παραστάδας κοσμημένο με άκανθα (Εικ. 5), που παρουσιάζει στενές αναλογίες με τον διάκοσμο της βασιλικής Α των Φιλίππων, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα, μετά το 490²⁷, καθώς και πέντε κορινθιακά κιονόκρανα από προκοννησίο μάρμαρο του τύπου του γυμνού πυρήνα²⁸ (Εικ. 6), τα οποία

αποτελούν γλυπτά μαζικής παραγωγής των πρώτων δεκαετιών του 6ου αιώνα²⁹. Σημειώνεται ότι τα συγκεκριμένα φέρουν τεκτονικά χαράγματα Θ και ΙΕ, τυπικά των πρώτων δεκαετιών του 6ου αιώνα. Στα συγκεκριμένα κιονόκρανα οι γλωσσίδες των φύλλων άκανθας στις «μιάσκες» που σχηματίζονται στον κάλαθο του

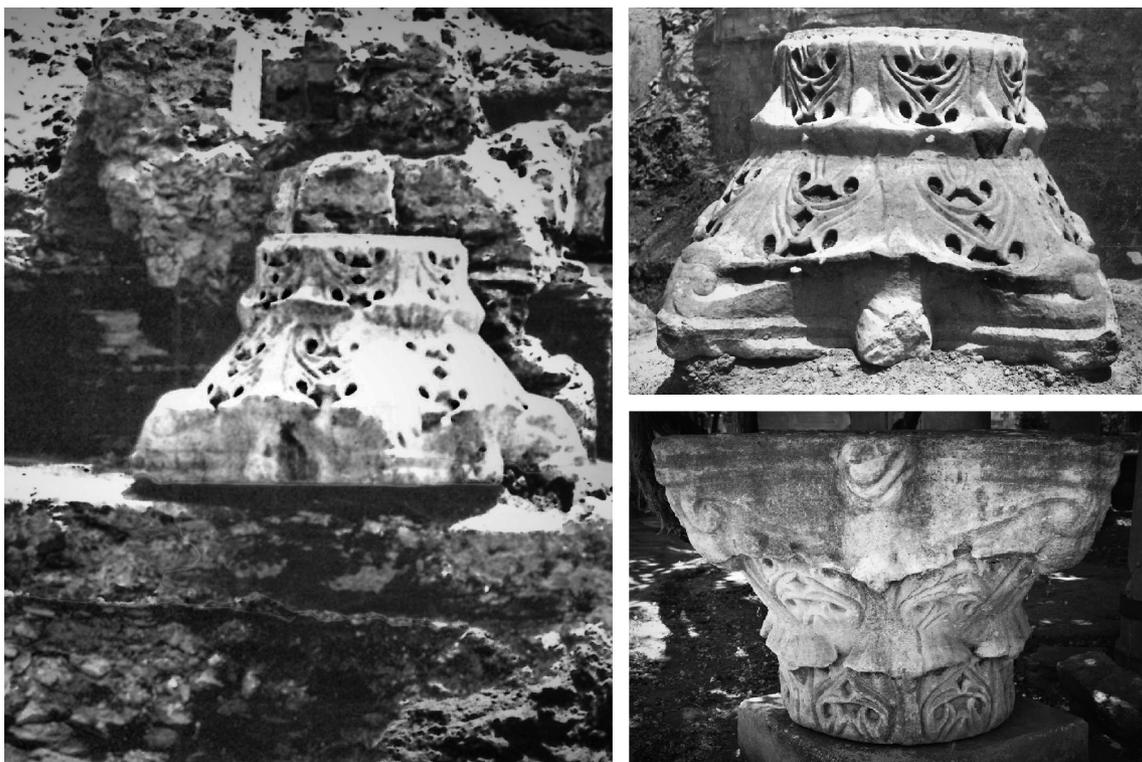
πρωτοβυζαντινή περίοδο, βλ. Α. Ουράνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιохριστιανική βασιλική τής μεσογειακής λεκάνης*, Β' [Βιβλιοθήκη τής εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας άριθ. 35], Αθήνα 1954, 268-273, και κυρίως J. Kramer, «Attische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts und ihre Rohform», *Bonner Jahrbücher* 170 (1970), 271-278. Για τις βάσεις του τύπου με ανάλογη διαμόρφωση της άνω σπείρας ως διπλό επιπεδικό κυμάτιο, βλ. Κ. Τ. Raptis, «The Sculptural Decoration of Acheiropoietos Basilica (Thessaloniki) Re-evaluated in the Light of a Recent Architectural Analysis of the Monument», *Archaeology of a World of Changes*, ό.π. (υποσημ. 15), 254.

²⁷ Για τη Βασιλική Α των Φιλίππων, βλ. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Παρίσι 1945, 283-293. R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. A Study of the Origins and the initial Development of East Christian Art*, Λονδίνο 1963, 169-173. E. Kourkoutidou-Nioliadou, «Philippoi», *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, επιμ. J. Albaní – E. Chalkia, Αθήνα 2013, 99.

²⁸ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 124. Πρόκειται για τα κιονόκρανα υπ' αριθ. ΑΓ22, 23, 24, 25 και 894 της συλλογής Ροτόντας (βλ. σχετικά Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη – Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, «Κιονόκρανα τής συλλογής τής Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α'. Κορινθιακά κιονόκρανα

καί παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19 (1979), 16-17, 29-30, αριθ. κατ. 11-15, πίν. 6-7α, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία). Τα συγκεκριμένα κιονόκρανα ανήκουν στον τύπο VII-Kapitelle mit Abdachung der Kernmasse [R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitelles im Osten vom Vierten bis ins Siebente Jahrhundert*, Βερολίνο – Λειψία 1936, 61-62] ή *Roofed-over Corinthian Capital* [W. E. Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople* (αδημ. διδακτορική διατριβή), University of Pennsylvania 1977, 219-221].

²⁹ Ο R. Kautzsch χρονολογεί τα κιονόκρανα του τύπου στα τέλη του 5ου / αρχές 6ου αιώνα [Kautzsch, *Kapitellstudien*, ό.π. (υποσημ. 28), 61-62]. Την ίδια περίοδο χρονολογεί ο Th. Zollt κιονόκρανα του τύπου από την Κωνσταντινούπολη [Th. Zollt, *Kapitellplastik Konstantinopels von 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.* [Asia Minor Studien 14], Βόννη 1994, 162-174, αριθ. κατ. 447-487]. Οι W. E. Betsch και J.-P. Sodini προτείνουν τη χρονολόγηση του τύπου στα ιουστινιάνεια χρόνια (Betsch, *The History*, ό.π. (υποσημ. 24), 219-221. J.-P. Sodini, «La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyricum», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, 214). Για τη διακίνηση κορινθιακών κιονοκράνων γυμνού πυρήνα, βλ. J.-P. Sodini, «Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine», *Hommes et richesses dans l'Empire*

Εικ. 6. Κορινθιακό κιονόκρανο τύπου γυμνού πυρήνα από την κιονοστοιχία του δίκλιτου περιστώου του Οκταγώνου.

κιονοκράνου, παραμένουν δύο, όπως στα παραδείγματα της πρώτης εικοσαετίας του βου αιώνα, αντί τεσσάρων στα μεταγενέστερα, ιουστινιάνεια, παραδείγματα του τύπου³⁰ –στοιχείο που καθιστά το περίστωο του υπό εξέταση Οκταγώνου προϊουστινιάνειο, με την ανέγερσή του να δύναται να τοποθετηθεί χρονολογικά, βάσει των συγκεκριμένων γλυπτών, στην περίοδο βασιλείας του Αναστασίου Α΄ (491-518) ή το αργότερο του Ιουστίνου Α΄ (518-527).

byzantine I, IVe-VIe siècle, Παρίσι 1989, 175, εικ. 6 και Betsch, ό.π., 290-331. Για τη γεωγραφική εξάπλωση των κιονοκράνων του τύπου, βλ. Cl. Barsanti, «L'exportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI», *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, serie III, anno XII (1989), 111 και J.-P. Sodini – Cl. Barsanti – A. Guiglia-Guidobaldi, «La sculpture architecturale en marbre au VIe siècle à Constantinople et dans les régions sous influence constantinopolitaine», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Split – Poreč, 25.9. – 1.10.1994)*, Βατικανό 1998, 320.

³⁰ Βλ. σχετικά Betsch, *The History*, ό.π. (υποσημ. 24), 220 Βλ. ακόμη

Η Ε. Μαρκή, προκειμένου να συνδυάσει την ανακολουθία του «αρχαϊκού» –όπως χαρακτηριστικά αναφέρει– αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του κτηρίου με τον γλυπτό διάκοσμό του, που ορθώς χρονολογεί στα τέλη του 5ου ή στις πρώτες δεκαετίες του βου αιώνα, υποστήριξε ότι πρόκειται για ένα κτήριο που σχεδιάστηκε την περίοδο του Θεοδοσίου Α΄, παράλληλα με την αρχιτεκτονική μετατροπή της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό, το οποίο παρέμεινε, για άγνωστο λόγο, ημιτελές και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του βου αιώνα³¹.

Ο Η. Τομπ αναγνωρίζει τόσο τη σχέση του μνημείου με τον σχεδιασμό και τις μνημειακές διαστάσεις της χριστιανικής Ροτόντας όσο και την επιρροή στον

Κ. Θ. Ράπτης – Στ. Βασιλείαδου, «Αρχιτεκτονικά γλυπτά της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων στο Χαμζά Μπέη τζαμί στη Θεσσαλονίκη», *ΔΧΑΕ ΛΔ΄* (2013), 63-64, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία και επίσης αναφορές σε παραδείγματα των δύο υποκατηγοριών του τύπου.

³¹ Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 129-130.

σχεδιασμό του από το Οκτάγωνο του ανακτορικού συγκροτήματος³².

Η K. Hattersley-Smith, σημειώνοντας τις δυσκολίες χρονολόγησης του μνημείου, αποδέχεται μια χρονολόγηση στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα σχετίζοντας την ανέγερση του κτηρίου με το αυξανόμενο ενδιαφέρον που παρατηρείται την ίδια περίοδο, γύρω από τη λατρεία του αγίου Δημητρίου και κατ' επέκταση του ακολούθου του, αγίου Νέστορα³³.

Ο Sl. Ćurčić, μη λαμβάνοντας υπόψη τη μαρτυρία των αρχιτεκτονικών γλυπτών που εντοπίστηκαν ανασκαφικά και αποδόθηκαν στην κιονοστοιχία του δίκλιτου περιστώου, χρονολόγησε το σύνθετο δικελυφωτό Οκτάγωνο στις αρχές του 5ου αιώνα, βάσει της παραδοχής ότι το κτήριο είναι φανερά επηρεασμένο από τη θεωρούμενη ως «θεοδοσιανή» αρχιτεκτονική μετατροπή της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό³⁴.

Πέρα από την πιθανή αναχρονολόγηση της αρχιτεκτονικής μετατροπής της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό στις αρχές του 6ου αιώνα, που έχει πρόσφατα υποστηριχθεί³⁵, η οποία θα μπορούσε να συμπαράσχει,

σύμφωνα με τον ως άνω συλλογισμό του Sl. Ćurčić, και τη χρονολόγηση του Οκταγώνου παρά τη Χρυσή Πύλη, η μετατόπιση του σχεδιασμού ή και η ανέγερση τουλάχιστον του περιστώου του υπό εξέταση σύνθετου δικελυφωτού Οκταγώνου από τους χρόνους περί το έτος 400, έναν αιώνα αργότερα, περί το 500, είναι, βάσει των προσφερόμενων στοιχείων του γλυπτού διακόσμου, αδιαμφισβήτητη. Ωστόσο, εύλογα διατυπώνεται το ερώτημα αν η επίδραση της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης της χριστιανικής φάσης της Ροτόντας ήταν τόσο ισχυρή, ώστε να δημιουργήσει στην ίδια πόλη έναν υβριδικό αρχιτεκτονικό τύπο που δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την αδυναμία επικοινωνίας του κεντρικού χώρου με τον ευρύ, δίκλιτο περιδρόμο, η λειτουργία του οποίου καθίσταται κατ' αυτόν τον τρόπο αν όχι υπό αίρεση, καθαρά βοηθητική. Σε μια περίοδο, η αρχιτεκτονική της οποίας έχει να επιδείξει σύνθετα Οκτάγωνα με ιδιαίτερα κομψές αναλογίες και αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις με εσωτερικές κιονοστοιχίες που μαρτυρούν μια προσπάθεια ενοποίησης του εσωτερικού χώρου³⁶, είναι παράδοξη η ανέγερση ex novo στη Θεσσαλονίκη, μια πόλη με πλούσια αρχιτεκτονική παράδοση κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενός περίκεντρου ναού με τα ως άνω χαρακτηριστικά, τα οποία υποδεικνύουν πιθανώς όχι τον ενιαίο αρχικό σχεδιασμό του κτηρίου αλλά τη μετατροπή ενός προγενέστερου απλούστερου αρχιτεκτονικά τύπου.

Αξίζει να σχολιαστεί η θέση των μικρότερων οκταγώνων που ταυτίστηκαν υποθετικά με βαπτιστήριο και μαρτύριο, και τα οποία εξαρτώνται λειτουργικά από τον οκτάγωνο δικελυφωτό ναό, χωρίς, ωστόσο, να συνδέονται –τουλάχιστον βάσει των εντοπισμένων καταλοίπων τους– οργανικά με το δίκλιτο περίστωό του (Εικ. 2α). Τόσο η θέση τους όσο και η σχέση τους

³² Torp, «Thessalonique paléochrétienne», ό.π. (υποσημ. 1), 127.

³³ Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 165.

³⁴ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 225.

³⁵ Όσον αφορά στον εκχριστιανισμό της Ροτόντας, όπως έχει ήδη διατυπωθεί, είναι πιθανό την περίοδο αυτήν, πριν την αποκρυστάλλωση του λειτουργικού τυπικού της νέας θρησκείας, να συντελέστηκε μόνο λειτουργική μετατροπή του κτηρίου σε χριστιανικό ναό, με την καθιέρωση αγίας τράπεζας χωρίς εγκαίνιο, στον βόρειο, ευρύτερο από τους καμαροσκεπείς οίκους του ισογείου, χωρίς άλλη αρχιτεκτονική διαμόρφωση [Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1). Ο ίδιος, «Περίκεντρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1). Βελένης, «Βυζαντινή Θεσσαλονίκη», ό.π. (υποσημ. 1), 54, 58]. Αντίθετα, ανεξαρτήτως της χρονολόγησης του ψηφιδωτού διακόσμου του θόλου της Ροτόντας [για τις διάφορες θεωρίες σχετικά με την εικονογραφία και τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού διακόσμου της Ροτόντας, βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Ροτόντα», *Ψηφιδωτά της Θεσσαλονίκης 4ος-14ος αιώνας*, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2012, 51-117, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. S. Gouloulis – V. Katsaros, «The Rotunda of Thessaloniki: a New Interpretation of the Mosaic Decoration», *Niš and Byzantium XII*, επιμ. M. Rakocija, Niš 2015, 89-100. B. Küllerich – H. Torp, *The Rotunda in Thessaloniki and its Mosaics*, Αθήνα 2016. G. Velenis, «Τα ψηφιδωτά του τρούλου της Ροτόντας στη Θεσσαλονίκη. Περιεχόμενο και τρόπος σύνθεσης του εικονογραφικού προγράμματος»,

Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Thematic Sessions of Free Communications, επιμ. D. Dželebdžić – S. Bojanin, Βελιγράδι 2016, 70-71. Torp, *La Rotonde*, ό.π. (υποσημ. 11), 143], η αρχιτεκτονική μετατροπή του κτηρίου με τη διεύθυνση του ανατολικού οίκου του περίκεντρου πυρήνα για την προσθήκη της αφίδας του ιερού βήματος και την προσθήκη του περιμετρικού δακτυλίου φαίνεται ότι ανήκουν σε ένα μεταγενέστερο οικοδομικό πρόγραμμα που δύναται να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα [Akrivopoulou, «The Christian phase», ό.π. (υποσημ. 11), 23-31. Ράπτης, ό.π. Raptis, ό.π.].

³⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 22.

με το μεγάλο Οκτάγωνο είναι μάλλον παράδοξη, αν στο σύνολό τους θεωρηθούν προϊόντα ενιαίου σχεδιασμού. Το λεγόμενο βαπτιστήριο, στα βορειοδυτικά, εφάπτεται ως προς τη νοτιανατολική μόνο γωνία του με τον εξωτερικό τοίχο του περιστώου, ενώ η είσοδος του ταυτιζόμενου με μαρτύριο πολύλοβου Οκταγώνου, στα νοτιανατολικά, σχεδόν φράσσεται από την εξωτερική τοιχοποιία του περιστώου, χωρίς να συνδέεται με κάποιον τρόπο με αυτό. Φαίνεται δε εν τω συνόλω σαν το περίστωο να πλήρωσε μεταγενέστερα τον αδόμητο χώρο μεταξύ τριών ελεύθερων κτηρίων, που πιθανότατα δεν σχεδιάστηκαν ενιαία.

Βάσει των παραπάνω, πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο η κεντρική αίθουσα του σύνθετου Οκταγώνου παρά τη Χρυσή Πύλη να αποτελούσε, στις αρχές του 6ου αιώνα, ένα ήδη ιστάμενο ελεύθερο Οκτάγωνο (Εικ. 2β), όμοιο και πιθανότατα σύγχρονο με το μόλις κατά 1 μ. μεγαλύτερο Οκτάγωνο του ανακτορικού συγκροτήματος, τα οποία αποτελούσαν αμφότερα πιθανώς καθιδρύματα του Θεοδοσίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη. Σε δεύτερη φάση, πιθανώς στο πλαίσιο ενός αρχιτεκτονικού προγράμματος του Αναστασίου Α΄, που είχε ως στόχο και αποτέλεσμα την αστική αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης ως χριστιανικής μητρόπολης κατά τα πρότυπα της πρωτεύουσας³⁷, τόσο το Οκτάγωνο της Χρυσής Πύλης όσο και η Ροτόντα μετατράπηκαν σε σύνθετα, δικελυφωτά, περίκλιτρα κτήρια, προκειμένου να ανταποκριθούν στις ανάγκες του λειτουργικού τυπικού του 6ου αιώνα, με τη διαφορά ότι ο περιδρομος της Ροτόντας, που πιθανώς προηγήθηκε κατασκευαστικά, διαμορφώθηκε ως απλός ξυλόστεγος, ενώ ο αντίστοιχος του υπό εξέταση Οκταγώνου, που κατασκευαστικά ακολούθησε, διαμορφώθηκε ως δίκλιτη θολωτή στοά³⁸.

Σε κάθε περίπτωση, ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ευρημάτων και η διατήρησή τους –στο μεγαλύτερο τμήμα τους– στο επίπεδο θεμελίωσης δεν επιτρέπει τη βέβαιη τεκμηρίωση της τυπολογίας του και δεν δύναται να δώσει σαφή απάντηση στα ζητήματα που τέθηκαν, τα οποία παραμένουν ανοικτά ως υποθέσεις εργασίας προς συζήτηση.

Η πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική

Το δεύτερο αφανές μνημείο της πρωτοβυζαντινής Θεσσαλονίκης, που θα σχολιαστεί στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, είναι η πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική, με αίθριο στα δυτικά –στη θέση της οποίας ανεγέρθηκε τον 8ο αιώνα ο τρουλαίος, μεταβατικού τύπου, ναός της Αγίας Σοφίας (Εικ. 1, Β και 7). Η αρχιτεκτονική, η –διαφιλονικούμενη μέχρι σήμερα– χρονολόγηση αλλά και ο χρόνος, σε συνάρτηση με την αιτία καταστροφής του εν λόγω μνημείου, έχουν απασχολήσει περισσότερο, συγκριτικά με το Οκτάγωνο της Χρυσής Πύλης, τους μελετητές της μνημειακής τοπογραφίας και της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της πόλης³⁹.

Πρόκειται για τη μεγαλύτερη σε έκταση παλαιοχριστιανική βασιλική τόσο της πόλης όσο και εν γένει της επαρχότητας του Ιλλυρικού, πρωτεύουσα του οποίου υπήρξε η Θεσσαλονίκη από το 441-442. Με πλάτος 53,5 μ. και μήκος 97 μ., χωρίς την αψίδα, 115 μ. με τον νάρθηκα και την αψίδα, και 169 μ. αν συνυπολογιστεί το τετράπλευρο αίθριο στα δυτικά⁴⁰, η ανέγερση της –υπερδιπλάσιας εν συγκρίσει με την Αχειροποίητο και τον Άγιο Δημήτριο– επισκοπικής βασιλικής άλλαξε πλήρως τη χριστιανική τοπογραφία της πόλης.

Ως προς τη χρονολόγηση της *Μεγάλης Εκκλησίας* της Θεσσαλονίκης, έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες που τοποθετούν την ίδρυσή της από τα τέλη του 4ου έως και τις αρχές ή το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα. Ωστόσο, η αρχιτεκτονική χάραξη και οι μεγάλες διαστάσεις της ημικυκλικής εσωτερικά και εξωτερικά αψίδας (Εικ. 7, 8), τα μαρμαροθετημένα δάπεδα του προεσβυτερίου (Εικ. 9) και του μέσου κλίτους, αλλά και τα κατάλοιπα του γλυπτού διακόσμου, που είτε εντοπίστηκαν αποσπασματικά κατά την ανασκαφική έρευνα του ναού⁴¹ είτε ενσωματώθηκαν σε δεύτερη χρήση στον μεταγενέστερο ναό της Αγίας Σοφίας, όπως τα κορινθιακά κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα προιονωτής άκανθας (Εικ. 11), που χρησιμοποιήθηκαν στο ισόγειο

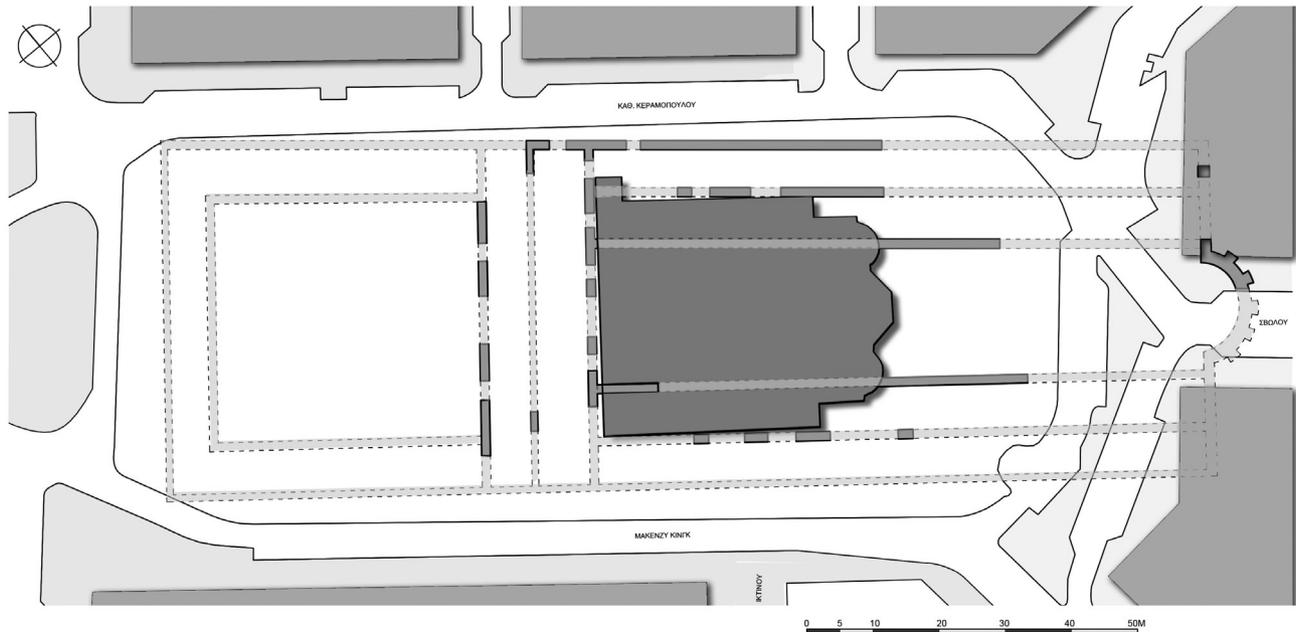
³⁹ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

⁴⁰ Μέντζος, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), 212. Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 52], Αθήνα 1994, 38. Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 142-143. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105-106.

⁴¹ Μέντζος, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), 219.

³⁷ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 579.

³⁸ Ράπτης, «Περίκλιτρα κτήρια», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

Εικ. 7. Πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική: τοπογραφικό διάγραμμα με τα ανεσκαμμένα τμήματα του ναού.

του ναού⁴², και επίσης τα περίτεχνα ιωνικά με συμφυρές επίθημα κιονόκρανα που διατηρούνταν στα υπερώα του έως την πυρκαγιά του 1890 (Εικ. 12, 13)⁴³, συνηγορούν στη χρονολόγηση της ίδρυσης του μνημείου στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα⁴⁴, αποτελώντας

πιθανώς το κεντρικό μνημείο ενός ευρύτατου, προσηκτικά σχεδιασμένου αυτοκρατορικού οικοδομικού προγράμματος του Αναστασίου Α'⁴⁵.

Την ίδια περίοδο χρονολογήθηκε, βάσει νεότερων ερευνών, τόσο η βασιλική της Αχειροποιήτου⁴⁶, που ιδρύθηκε σε άμεση συνάρτηση με την επισκοπική βασιλική στην περιοχή βορείως του *decumanus maximus*, όσο και ο κυκλικός φόρος – η κυκλική περίστυλη μαρμαρόστρωτη πλατεία –, τμήμα της οποίας ανασκάφηκε πρόσφατα στο πλαίσιο των εργασιών της κατασκευής του γειτονικού σταθμού του μετρό Θεσσαλονίκης⁴⁷, η

⁴² Kautzsch, *Kapitellstudien*, ό.π. (υποσημ. 28), 141-142. Στ. Πελεκανίδης, «Χριστιανικά κιονόκρανα με άνεμιζόμενα φύλλα», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 167-178. R. Olivieri-Farioli, «I capitelli paleobizantini di Salonico», *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* 11 (1964), 159-161. Mentzos, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), 218. Sodini, «La sculpture architecturale», ό.π. (υποσημ. 25), 216. Για μια διαφορετική άποψη σχετικά με τη χρονολόγηση και, κατά συνέπεια, την προέλευση των κορινθιακών κιονοκρανών με άνεμιζόμενα φύλλα από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, βλ. Α. Μέντζος, «Ο γλυπτός διάκοσμος της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, επιμ. Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού – Σ. Ταμπάκη, Θεσσαλονίκη 2001, 315-327.

⁴³ Kautzsch, *Kapitellstudien*, ό.π. (υποσημ. 28), 168-169. Olivieri-Farioli, «I capitelli paleobizantini», ό.π. (υποσημ. 37), 173-174. Mentzos, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), 218. Θεοχαρίδου, *Αγία Σοφία*, ό.π. (υποσημ. 2), 117-124. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne* [BCH Supplement XVII], Αθήνα – Παρίσι 1989, 133-135, αριθ. κατ. 127-132, πίν. 42.

⁴⁴ Βλ. επίσης Hattersley-Smith, *Byzantine Public Architecture*, ό.π. (υποσημ. 1), 141-144. Ćurčić *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 105. Ο ίδιος, «Christianization», ό.π. (υποσημ. 1), 226.

⁴⁵ Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 575-576, 581. Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

⁴⁶ Κ. Θ. Ράπτης, «Η Αχειροποιήτος Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο της πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής», *ΔΧΑΕΜ* 1 (2019), 29-60, κυρίως 58.

⁴⁷ Στ. Βασιλειάδου – Κρ. Κωνσταντινίδου – Στ. Τζεβρόνη, «Από τον Decumanus Maximus στην Λεωφόρο: πολεοδομικοί μετασηματισμοί στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη», *Διεθνές Συμπόσιο προς τιμή του ομότιμου καθηγητή Γεώργιου Βελένη*, (Θεσσαλονίκη, 4-7 Οκτωβρίου 2017), *Περίληψεις*, Θεσσαλονίκη 2017, 60-61. S. E. J. Gerstel – C. Kyriakakis – K. T. Raptis – S. Antonopoulos – J. Donahue, «Soundscapes of Byzantium: The Acheiropoietos Basilica and the Cathedral of Hagia Sophia in Thessaloniki», *Hesperia* 87.1 (2018), 179. Στ. Βασιλειάδου – Στ. Τζεβρόνη, «Μετασηματισμοί

Εικ. 8. Τμήμα της τοιχοποιίας της αψίδας της επισκοπικής βασιλικής.

οποία διαμόρφωνε τον δημόσιο χώρο μεταξύ του αιθρίου της επισκοπικής βασιλικής και της οικοδομικής νησίδας της Αχειροποιήτου, στην περιοχή νοτίως του *decumanus maximus* (Εικ. 1)⁴⁸.

Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον, σχετικά με τον συγκεκριμένο ναό, είναι η διαμόρφωση του ανατολικού –μη ερευνημένου– τμήματος της κάτοψής του (Εικ. 14α) και, κατ' επέκταση, η διευκρίνιση του αρχιτεκτονικού

του τύπου. Κατά τη σταδιακή ανασκαφή τμημάτων της επισκοπικής βασιλικής από τους Μ. Καλλιγά (1936-41)⁴⁹, Στ. Πελεκανίδη (1961-62)⁵⁰ και Φ. Δροσογιάννη (1963)⁵¹, εντοπίστηκαν και τεκμηριώθηκαν κυρίως σχεδιαστικά, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του βόρειου τμήματος της ημικυκλικής αψίδας, των εξωτερικών τοιχοποιιών και των στυλοβατών του κυρίως ναού (Εικ. 8-10) καθώς και του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα,

του δημόσιου αστικού χώρου της Θεσσαλονίκης (4ος-6ος αι.) από την ανασκαφή του Σταθμού Αγίας Σοφίας του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου», ΔΧΑΕ ΜΑ' (2020), 48-52. Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 580-581. Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1). Για κυκλικούς φόρους του ίδιου τύπου, βλ. M. Mundel-Mango, «The Porticoed Street at Constantinople», *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. N. Neciroğlu, Λέιντεν – Βοστώνη – Κολωνία 2001, 35.

⁴⁸ Οι μεγάλες βασιλικές (επισκοπική βασιλική, Αχειροποιήτος κ.ά.), που ιδρύονται στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα, ο σύγχρονος ανασχεδιασμός προγενέστερων απλών περιέκντρων κτηρίων σε δικελυφωτά κτήρια (Ροτόντα, Οκτάγωνο παρά τη Χρυσή πύλη) και οι νέες αστικές δομές (ποικίλων μορφών Φόροι), που αναπτύχθηκαν στο σύνολο τους κατά μήκος του *decumanus maximus* της πόλης, αντικατοπτρίζει τη μετατροπή του μετακωνσταντίνειου *decumanus maximus* της Θεσσαλονίκης στον πρωτοβυζαντινό Μεγαλόφоро –που αναφέρεται σε γραπτή πηγή του 6ου αιώνα. Στο σύνολό τους οι αλλαγές στον αστικό ιστό και τα μεγάλα αρχιτεκτονικά έργα που φαίνεται ότι υλοποιούνται στη

Θεσσαλονίκη την περίοδο αυτήν, αποτελούν πιθανότατα μέρος ενός ευρύτερου, προσεκτικά σχεδιασμένου αυτοκρατορικού πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού προγράμματος του Αναστάσιου Α', το οποίο άλλαξε ριζικά τον αστικό χαρακτήρα της Θεσσαλονίκης σηματοδοτώντας τη μετάβαση της πόλης από ένα υστερορωμαϊκό αστικό κέντρο με τετραρχικά χαρακτηριστικά σε μια χριστιανική μητρόπολη κατά το πολεοδομικό πρότυπο της πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας, ενισχύοντας με την οικοδομική του πολιτική την προσπάθεια της θρησκευτικής και, κατ' επέκταση, πολιτικής επικυριαρχίας της Κωνσταντινούπολης στην πρωτεύουσα του Ιλλυρικού [βλ. σχετικά Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1). Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1)].

⁴⁹ Μ. Καλλιγάς, «Ανασκαφικά έρευναι εις τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας», ΠΑΕ 1936, 111-118, ΠΑΕ 1938, 67-71, ΠΑΕ 1939, 73-83, ΠΑΕ 1940, 23-27 και ΠΑΕ 1941, 42-48.

⁵⁰ Στ. Πελεκανίδης, «Μεσαιωνικά Μακεδονίας», ΑΔ 17 (1961-62), Β', 253-256.

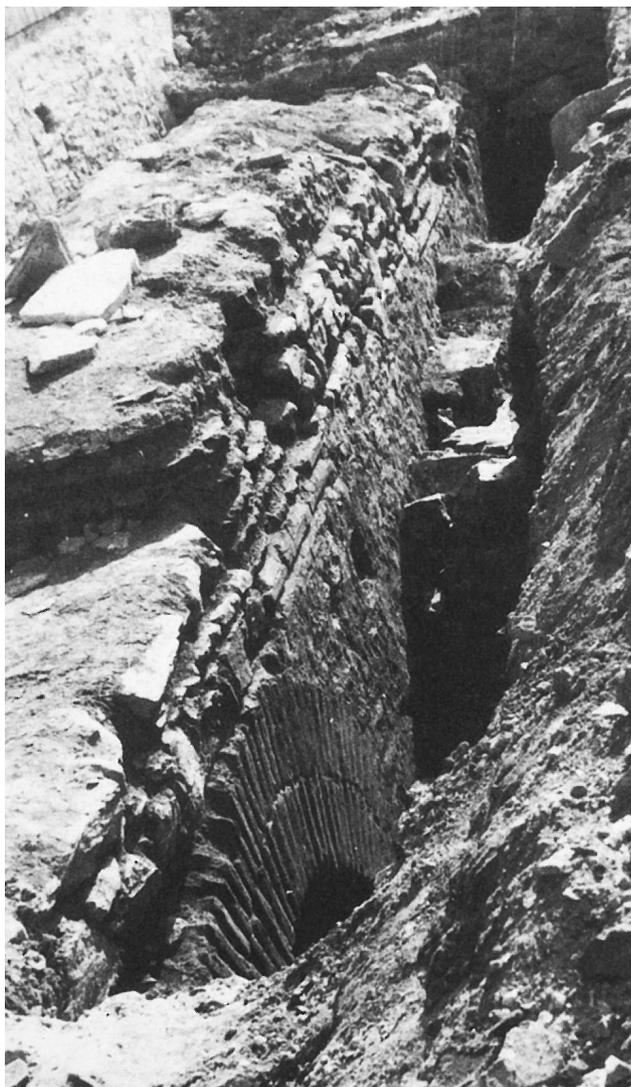
⁵¹ Φ. Δροσογιάννη, «Θεσσαλονίκη, Ἁγία Σοφία», ΑΔ 18 (1963), Β' 2 Χρονικά, 235-240.

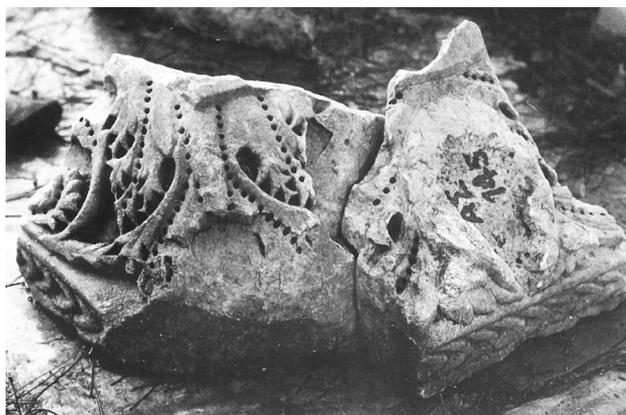
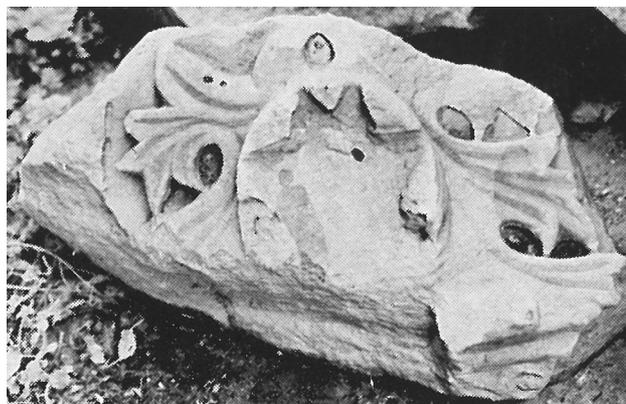
Εικ. 9. Τμήμα τοιχοβάτη και μαρμαροθέτημα από το δάπεδο του προεσβυτερίου της επισκοπικής βασιλικής.

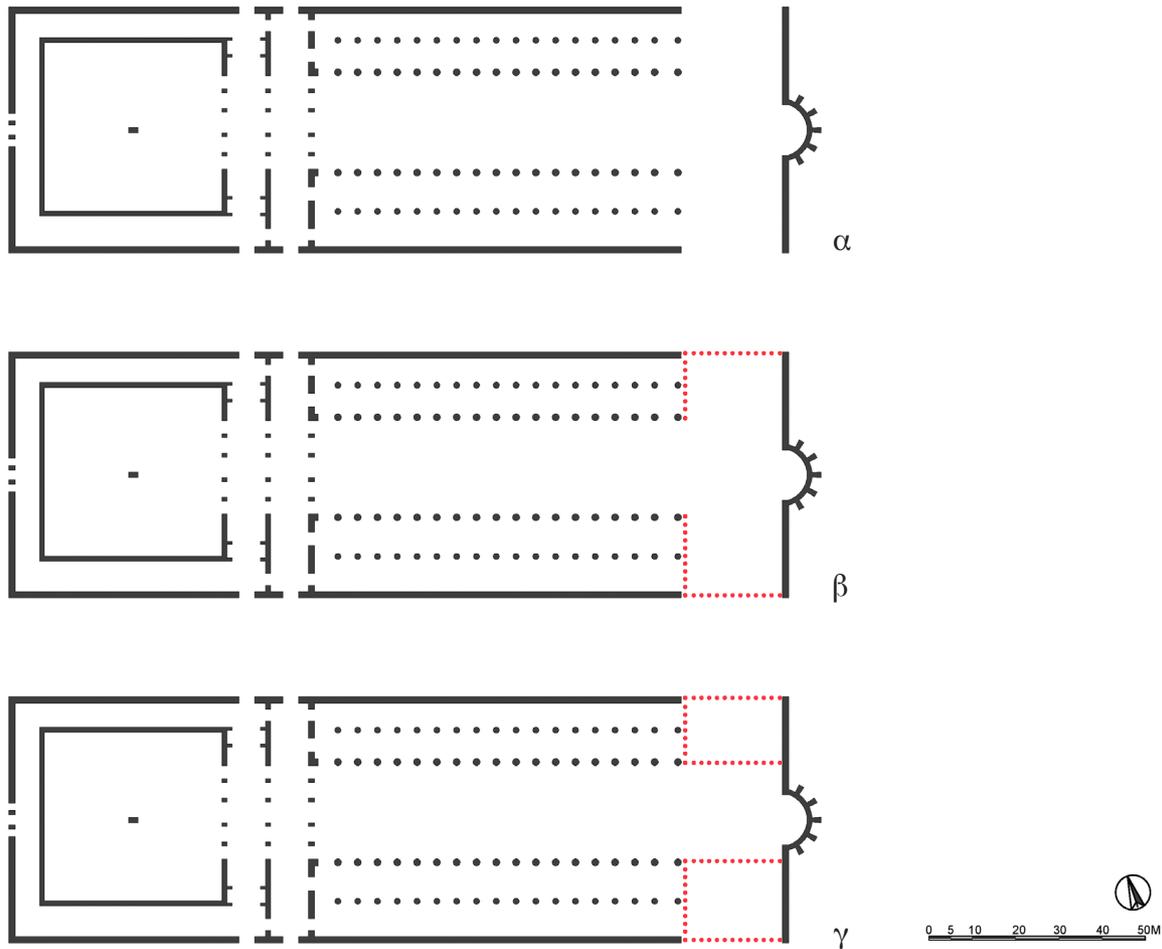
Εικ. 11. Κιονόκρανο με φύλλα ανεμιζόμενης άκανθας από τις κιονοστοιχίες της επισκοπικής βασιλικής σε δεύτερη χρήση στον τρουλαίο ναό της Αγίας Σοφίας.

Εικ. 10. Τμήμα τοιχοποιίας της επισκοπικής βασιλικής.

Εικ. 12, 13. Τμήμα ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα από τα υπερώα του τρουλαίου ναού της Αγίας Σοφίας.

Εικ. 14. Πεντάκλιτη επισκοπική βασιλική: (α) σχεδιαστική αποκατάσταση του επιβεβαιωμένου τμήματος της κάτοψης, (β) πρόταση υποθετικής αποκατάστασης της κάτοψης ως πεντάκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος τύπου Α, (γ) πρόταση υποθετικής αποκατάστασης της κάτοψης ως πεντάκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος τύπου Β.

που ταυτίζεται πιθανώς με την ανατολική στοά του τετράπλευρου αιθρίου. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι, πέρα από τμήματα του ανατολικού τοίχου και της αψίδας, τα ερευνημένα τμήματα των στυλοβατών και των επιμήκων τοιχοποιιών περιορίζονται στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του ναού.

Ως εκ τούτου, η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων από το ανατολικό τμήμα των κλιτών αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο να πρόκειται όχι για μια απλή πεντάκλιτη βασιλική –τύπος που δεν προσφέρει παράλληλα σε ναούς ανάλογων διαστάσεων– αλλά για μια πεντάκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, κατά το πρότυπο των μεγάλων πεντάκλιτων βασιλικών του Αγίου Πέτρου, Αγίου Παύλου εκτός των τειχών και Αγίου Ιωάννη

Λατερανού στη Ρώμη⁵² (Εικ. 14β) αλλά και της εξίσου μεγάλης, πλην όμως τρικλιτης, βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος του Αγίου Λεωνίδα στο Λέχαιο⁵³, που ανεγέρθηκε

⁵² Βλ. ενδεικτικά Α. Ορλάνδος, *Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Α', Αθήνα 1952, 170-172, εικ. 125. R. Krautheimer – Sp. Corbett – A. K. Frazer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, V, Βατικανό 1977. Ο ίδιος, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 18), 69-74, 112-113.

⁵³ Βλ. ενδεικτικά, Pallas, *Les monuments paléochrétiens*, ό.π. (υποσημ. 2), 165-171. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 18), 167-169. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 127. D. Athanasoulis, «Corinth», *Heaven and Earth*, ό.π. (υποσημ. 27), 199.

με προφανή αυτοκρατορική χορηγία, όπως και ο ναός της Θεσσαλονίκης, στην επικράτεια της επίσης σημαντικής την περίοδο αυτή επισκοπής της Κορίνθου. Αν και η ύπαρξη εγκάρσιου κλίτους είχε απορριφθεί με επιφύλαξη από τη Φ. Δροσογιάννη⁵⁴, που πιθανώς εντόπισε, σημειακά, τμήματα των προεκτάσεων των στυλοβατών των δύο εσώτερων κιονοστοιχιών στην περιοχή του πρεσβυτερίου, το στοιχείο αυτό, όπως έχει ήδη διατυπωθεί⁵⁵, δεν αποτελεί αντένδειξη για την ύπαρξη εγκάρσιου κλίτους στο ανατολικό τμήμα της μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικής, αλλά πιθανώς ένδειξη για τη διευκρίνιση του τύπου του εγκάρσιου κλίτους στη δεύτερη, κατά τον Α. Ορλάνδο, κατηγορία, στην οποία οι κιονοστοιχίες του κεντρικού κλίτους εισέρχονται στο εγκάρσιο και καταλήγουν στον ανατολικό τοίχο του ναού⁵⁶, με πεντάκλιτες εφαρμογές τις βασιλικές του Μιλάνου⁵⁷ και τη σύγχρονη βασιλική Β της Νικοπόλεως⁵⁸.

Η σχεδόν σύγχρονη ανέγερση με αυτοκρατορική χορηγία δύο βασιλικών μεγάλων διαστάσεων, και συγκεκριμένα της πεντάκλιτης επισκοπικής βασιλικής της πρωτεύουσας του Ιλλυρικού, Θεσσαλονίκης – με πιθανολογούμενο εγκάρσιο κλίτος – και της τρίκλιτης με εγκάρσιο κλίτος βασιλικής του Αγίου Λεωνίδα στο Λέχαιο⁵⁹, το επίνειο της Κορίνθου, της δεύτερης

ιεραρχικά επισκοπής της ίδιας επαρχότητας στα τέλη του 5ου και/ή στις αρχές του 6ου αιώνα, την περίοδο δηλαδή κατά την οποία, στο πλαίσιο του Ακακιανού σχίσματος⁶⁰, το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και η αυτοκρατορική αυλή, από τη μία, και η παπική Ρώμη, από την άλλη, βρίσκονταν σε διπλωματική διάσταση, έχοντας στόχο αμφότεροι την επικράτησή τους στις εκκλησιαστικές και κατ' επέκταση πολιτικές υποθέσεις του Ιλλυρικού – που, αν και διοικητικά ανήκε στην επικράτεια του Ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, εκκλησιαστικά υπαγόταν, έως το 732, στο πατριαρχείο της Ρώμης⁶¹ –, αποτελεί πιθανώς μια πολιτική κίνηση του Αναστασίου Α' αφενός να προσεταιριστεί μέσω των τεράστιων και πολυδάπανων αυτών οικοδομικών προγραμμάτων τις επισκοπές της Θεσσαλονίκης και της Κορίνθου, οι οποίες έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στη διπλωματική διαμάχη μεταξύ Δύσης και Ανατολής, και αφετέρου να υποκαταστήσει τη Ρώμη στο διαφιλονικούμενο Ιλλυρικό ιδρύοντας, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στο Λέχαιο της Κορίνθου, εκκλησιαστικά μνημεία ανάλογα των μεγάλων προσκυνηματικών βασιλικών της Ρώμης⁶².

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2000, 74-76, αριθ. κατ. 150, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία, και Athanasoulis, «Corinth» ό.π. (υποσημ. 52), 199, εικ. 174], ενισχύουν την άποψη ότι οι δύο μεγαλύτερες βασιλικές του Ιλλυρικού είναι περίπου σύγχρονες.

⁶⁰ Βλ. σχετικά Ε. Χατζηαντωνίου, *Η Μητρόπολη Θεσσαλονίκης από τα μέσα του 8ου αι. έως το 1430. Ιεραρχική τάξη – εκκλησιαστική περιφέρεια – διοικητική οργάνωση*, Θεσσαλονίκη 2007, 28-31.

⁶¹ Μ. Anastos, «The Transfer of Illiyrilicium, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-733», *Sylloge Byzantina in onore di Silvio Giuseppe Mercati* [Studi bizantini e neoellenici 9], Ρώμη 1957, 14-31.

⁶² Βλ. σχετικά Ράπτης, «Αρχιτεκτονικά έργα», ό.π. (υποσημ. 1), 573. Raptis, «Late Antique Thessalonike», ό.π. (υποσημ. 1).

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 2β: Σχέδιο του συγγραφέα. Εικ. 2α, 3, 4, 5, 10: Αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης [Μαρκή, «Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός», ό.π. (υποσημ. 1), 124, σχ. 5, πίν. 6α, πίν. 1β, πίν. 8γ]. Εικ. 2γ: Çurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. (υποσημ. 1), 225, εικ. 10 (ανασχεδίαση-σύνθεση: Κ. Θ. Ράπτης και Ε. Φαντίδου). Εικ. 6, 11: Φωτογραφικό αρχείο Κ. Θ. Ράπτη. Εικ. 7: Σχεδίαση: Κ. Ράπτης και Ε. Φαντίδου, βάσει σχεδίων του Αρχείου της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης. Εικ. 8-9: Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 45), πίν. 311α, γ. Εικ. 12-13: Μέντζος, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 1α, γ. Εικ. 14: Σχεδίαση: Κ. Ράπτης και Ε. Φαντίδου.

⁵⁴ Δροσογιάννη, «Θεσσαλονίκη, Άγία Σοφία», ό.π. (υποσημ. 46), 240.

⁵⁵ Μέντζος, «Συμβολή», ό.π. (υποσημ. 2), 215 σημ. 6.

⁵⁶ Α. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, ό.π. (υποσημ. 52), 175-180, εικ. 133.

⁵⁷ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 18), 107-108.

⁵⁸ Ενδεικτικά, βλ. Γ. Σωτηρίου, «Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος», *ΑΕ* 1929, 201-203. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 18), 166. E. Chalkia, «Nikopolis», *Heaven and Earth*, ό.π. (υποσημ. 27), 148-149.

⁵⁹ Η χρονολόγηση των κιονοκράνων της Βασιλικής του Λεχάιου στο δεύτερο μισό του 5ου αιώνα [Chr. Tsigonaki, «La basilique du Léchaion (Corinthe): étude des sculptures Architecturales», *Archaeology of a World of Changes*, ό.π. (υποσημ. 15), 243-252], ή ειδικότερα περί το 470 (Zollt, *Kapitellplastik*, ό.π. (υποσημ. 29), 344), αλλά και οι νεότερες απόψεις για τη χρονολόγηση της ανέγερσης της μεγάλης βασιλικής στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 6ου αιώνα [I. Δ. Βαράλης, *Η επίδραση της θείας λειτουργίας και των ιερών ακολουθιών στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική του Ανατολικού Ιλλυρικού*, Α', διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο

Konstantinos T. Raptis

SOME OBSERVATIONS AND QUESTIONS REGARDING EARLY BYZANTINE ARCHITECTURE IN THESSALONIKI: THE OCTAGON NEAR THE GOLDEN GATE AND THE EPISCOPAL BASILICA

In memory of Slobodan Ćurčić

The paper presents some observations, thoughts and questions about the architectural design, the construction phases of two important monuments of Early Byzantine ecclesiastical architecture in Thessaloniki and their incorporation in the urban tissue (Fig. 1): (a) the double-shelled Octagon in the area of the Golden Gate, and (b) the emblematic five-aisled Episcopal basilica of the city, underneath the Byzantine cross-domed church of Hagia Sophia.

Both monumental ecclesiastical buildings were revealed during excavations conducted from the late-1930s until the mid-1970s, and today are partly covered with backfill, partly preserved in the basements of residential buildings, or even partly unexplored/undocumented, as their excavation was never completed because of their location in the urban tissue of the modern city.

The building complex of a large Octagon near the Golden Gate was partially excavated during several rescue excavations carried out in the 1970s on numerous small private plots in the western sector of the walled city, in the area of the Golden Gate. Based on its plan (Fig. 2 α), the concentric double-shelled building consists of a large domed Octagon, with an octagonal two-aisled vaulted ambulatory.

The domed central hall of the Octagon, with 7m-long sides and internal diameter 22m, was internally articulated with semicircular niches in the perimeter walls. Based on its architectural remains (Figs 2 α , 3-4), it seems probable that this octagonal core had wide openings only on the west and the east side, which led respectively to an elongated, 40m-long and 7m-wide, narthex, and inside a wide, also elongated sanctuary with a semicircular apse (Fig. 4) to the east, which in plan is similar to the sanctuary of the Christian phase of the Rotunda.

The dimensions of the octagon domed core of this centrally-planned double-shelled building, are quasi similar to those of the palatial Octagon, erected probably

by Theodosius I (379-395), while the dimensions and proportions of the same building with the addition of the double –with inner octagonal colonnade– ambulatory are analogous to those of the second, Christian, double-shelled phase of the Rotunda, which on the basis of recent studies, probably dates from the early decades of the 6th century.

According to several new observations regarding the plan and the ruins of this –little discussed so far– monumental Octagon, it is suggested that the building was possibly constructed as a simple Octagon (Fig. 2 β) during the late 4th or the early 5th century, according to the design of the slightly earlier palatial Octagon and it acquired a more complex plan with the addition of the vaulted double ambulatory (Fig. 2 γ) during a second structural phase, almost one century later, ca. 500 –a dating supported by the architectural sculptures of its colonnade (Figs 5-6).

During the second construction phase, the eastern –inscribed– apse of this apparently domed octagon of the late 4th or early 5th century was pierced in order to reconfigure it as a large sanctuary with a semicircular apse, similar to the one of the converted Rotunda, at the east end of the preexisting edifice. It should be noted that the octagonal core of the building was probably opened only on the west and the east side, where the entrance from its oblong narthex and to the sanctuary area were respectively formed, so that the other walls of the central octagon, the northwest, north, northeast, southeast, south and southwest, would remain intact and the static efficiency of the masonry, which bear the large central dome, would not change. Thus, the octagonal two-aisled vaulted ambulatory that was added to the preexisting domed octagon, most probably communicated only with the presbytery and the narthex of the church, and remained a subsidiary space (Fig. 2 γ).

It should be noted that an inscribed octagon is attached

to the north of the northwest of the ambulatory, while a possibly quatrefoil martyrium is located to its southeast (Fig. 2*a*). However their location in relation with the octagonal ambulatory is problematic, as the latter seems to have been forced in between the preexisting simple octagon and its two annexes.

The five-aisled episcopal basilica –the foundations of which have been revealed underneath the Byzantine cross-domed cathedral of Hagia Sophia– with a large atrium at the west side (Fig. 7) and a correspondingly large hexagonal baptistery on its south side, was the largest church ever built in Thessaloniki, with overall dimensions 115×53 m, including the narthex and the apse. Almost double in size, if compared to the Acheiropoietos and Saint Demetrius basilicas, its construction in the center of the Early Byzantine city significantly changed the Christian topography of Thessaloniki.

However, only the large semicircular apse, parts of the four stylobates and the outer walls of the long sides, as well as the western part of this large basilica have been documented by excavation (Figs 8-10). On the basis of the total lack of any evidence regarding the eastern part of the nave and the four lateral aisles, it is suggested that the basilica was not designed and erected as a simple five-aisled basilica –an architectural type without parallels in such elongated dimensions– but a five-aisled basilica

with a transept (Fig. 14), similar to the great five-aisled basilicas with transept of Saint Peter and of Saint Paul outside the walls of Rome, or the almost equally large –though three-aisled-basilica with transept of Saint Leonides at Lechaion, near Corinth, which was erected, probably with imperial funds, in the same period at the port of the second –after Thessaloniki– bishopric of the, contended between East and West, Illyricum.

Regardless of the existence, or not, of a transept –a research question, which inevitably will remain unanswered– the large dimensions of its semicircular apse, the architectural design of which does not differ from other sanctuary apses of this period in Thessaloniki and the Illyricum, the opus sectile floors (Fig. 9) revealed in both the presbytery area and the main nave, as well as the remains of its sculptural decoration, which have either been preserved in fragmentary condition and documented during the partial excavation of the church (Figs 12, 13), or have been reused as spolia in the later church of Hagia Sophia (Fig. 11), support a late 5th- or early 6th-century foundation date for this church.

*Archaeologist – Byzantinist PhD
Hellenic Ministry of Culture
Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City
raptis.constantinos@gmail.com / kraptis@culture.gr*